

ez-Zehebî ve Hadisçiliği Adlı Eser Üzerine Tenkîdî bir Nazar

Mehmet Ali ÇALGAN*

“A Critical Analysis of the
Study Titled *al-Dhahabî and
His Hadîth Methodology*”

Abstract: Famous muhaddith known for his strong criticism al-Dhahabî's life and hadîth scholarship have been the subject of many in-depth studies in our country and abroad. Completed in 2024, doctoral dissertation titled *Mamluk Era Scholar al-Dhahabî and His Hadîth Methodology* is one of these studies. In this article, the analyses regarding the development of hadîth criticism, al-Dhahabî's content criticism and his criticism of some *Sahîhayn* hadîths will be examined from a critical perspective.

Citation: Mehmet Ali ÇALGAN, “ez-Zehebî ve Hadisçiliği Adlı Eser Üzerine Tenkîdî bir Nazar” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XXIII/1, 2025, 45-67.

Keywords: Hadîth, al-Dhahabî, Matn Criticism, Content Criticism.

I. Giriş

Bilhassa ricâl ilmindeki çalışmalarıyla öne çıkan büyük hadisçi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî'nin (v. 748/1348) hayatı ve hadisçiliği üzerinde ülkemizde ve yurtdışında birçok araştırma yapılmıştır. Bu yazıda bu araştırmalardan biri olan ve 2024 senesinde Münnevver Tiyeek tarafından tamamlanan *Memlükler Dönemi Âlimi ez-Zehebî ve Hadisçiliği* başlıklı doktora tezi¹ üzerinde bazı değerlendirmelerimizi paylaşmak istiyoruz.

Yazar bu çalışmasına ez-Zehebî'nin içerik tenkidini araştırmak maksadıyla başladığını belirtmiştir.² O tezini iki bölüme ayırmış, ilk bölümde ez-Zehebî'nin hayatını, eserlerini, fikirlerini ve yaşadığı dönemi; ikinci bölümde ise onun hadisçiliğini tetkik etmiştir. Tiyeek ekleriyle beraber 635 sayfalık hacimli, emek mahsulü ve birçok yönden titiz bir çalışma ortaya koymuştur. Biz bu

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis, ADIYAMAN
mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5780-5067

Geliş: 17.03. 2025

Yayın: 30.06.2025

¹ Münnevver Tiyeek, *Memlükler Dönemi Âlimi ez-Zehebî ve Hadisçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024).

² Tiyeek, *ez-Zehebî ve Hadisçiliği*, 1.

çalışmanın daha ziyade içerik tenkidi kısmıyla alakadar olduğumuz için değerlendirmelerimiz çoğunlukla bu bölümle alakalı olacaktır. Ancak tezin genel olarak da incelenmesinden hareketle çalışmanın tasvirî kısmının, tahlilî kısmına ağır bastığı, ez-Zehebî'nin hayatına ve fikirlerine ayrılan bölümlerin onun hadis tenkidine ayrılan kısmı gölgede bıraktığı şeklinde bir kanaat beyan etmek mümkündür. Elbette tezin ilk bölümü de gayet önemli ve gereklidir ancak bir hadis araştırmasında ez-Zehebî'nin hadisçiliğinin daha çok ön planda işlenmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Öte yandan, tezdeki diğer önemli sorunun şu olduğu görülmektedir: İçerik tenkidi ile ilgili kısmın kurgusu, sunum tarzı ve seçilen örnekler ez-Zehebî'nin ne kadar içerik tenkidi yaptığını en iyi şekilde yansıtmaktan ziyade yansıtmamaya yönelik gibi durmaktadır. Yazarın bu konuda ciddi bir isteksizlik sergilediği bu bölümün incelenmesinden rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

Yazımızda tezde bazı temel hadis kavramlarının kullanımı; hadis tenkidinin gelişimi, ez-Zehebî'nin içerik tenkidi ve bu kapsamda bazı *Sahîhayn* hadislerini tenkidıyla ilgili yazarın tahlilleri müstakil başlıklar altında tetkik edilecektir. Ayrıca yazarın teziyle yakından alakalı bir çalışma hakkında da yine müstakil bir başlıkta bilgi verilerek bir mukayese yapılacaktır. Ayrıca Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı? başlıklı çalışmaya³ yer yer yönelttiği bazı itirazlar da değerlendirilecektir. Bu maddelere geçmeden önce söz konusu çalışmanın alana katkısının değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

ez-Zehebî gibi önde gelen bir muhaddisin pek çok araştırmaya konu olması beklenen bir durumdur. Bilhassa İslâm dünyasında bu tür araştırmaların derinlikli bir şekilde yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu kadar çok araştırmanın hali hazırda yapılmış olmasının, yapılacak yeni araştırmaların özgünlüğünü ve alana katkısını zorlaştırmakta olduğu da açıktır. Elbette her araştırmacı tamamen aynı bilgileri vermese, farklı bakış açıları kazandırsa da Tiyek'in tezindeki başlıkların büyük çoğunluğunun zaten bir şekilde önceki araştırmalarda ele alınmış olması yazarın bu tezde ne gibi farklı bilgiler sunduğu ve ne gibi farklı değerlendirmeler yaptığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu noktada yazarın önceki çalışmalar hakkında bilgi verdiği bölüm önem arz etmekte olup bu bölümde onun önceki araştırmalar hakkında titiz bir şekilde bilgilendirme yapıp kendi çalışmasının özgünlüğünü ortaya koyması elzemdir. Ancak yazarın "Türkiye'de yapılanlara nispetle daha kapsamlı" olduğunu belirttiği⁴ İslâm dünyasındaki araştırmalar hakkında yeterli bir seviyede bilgi verdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bu kapsamda yazar, kendi çalışmasıyla doğrudan ilgili olduğunu ve hacminin göz doldurduğunu belirttiği, Hasan Fevzî Hasan Saîdî isimli araştırmacı tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve kitap olarak basılan *ez-Zehebî ve*

³ Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023).

⁴ Tiyek, *ez-Zehebî ve Hadisçiliği*, 18.

menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf isimli araştırma⁵ hakkında bir paragraflık bir bilgi paylaşmış, ancak burada mezkûr çalışmanın içeriği ve bölümleri hakkında hiçbir bilgi vermemiş; sadece çalışmada ez-Zehebî'nin hayatının anlatıldığını ve yazarın olumlu ve olumsuz tenkit kapsamında hangi hususlara değindiğini ifade etmiş, ayrıca tenkit kavramına yaklaşımı ve muhteva tenkidi konusundaki ön kabulü sebebiyle Saîdî'nin “çoğu zaman hataya düştüğü” tespitini yapmıştır.⁶ Görüldüğü üzere, bu şekilde bir bilgilendirme son derece yüzeysel olup anılan çalışmanın hangi bölüm ve başlıklardan müteşekkil olduğu dahi belirtilmemiş, çalışmanın önemli bulgularına işaret edilmemiş, tespit edilen eksiklik ve sorunlar hakkında elle tutulur bir ayrıntı sunulmamıştır.⁷ Hâlbuki söz konusu araştırma içerik açısından Tiyeğin çalışmasıyla büyük ölçüde benzeşmekte ve ez-Zehebî'nin metin tenkidi anlayışı ve uygulamaları hakkında oldukça zengin malumat sunan oldukça başarılı bir çalışmadır. Tiyeğin Saîdî'nin çalışmasına tezinin metin tenkidi bölümünde hiç atıf yapmaması ve bu anlamda yok sayması da ilmî açıdan anlaşılabilir ve uygun görülecek bir tutum değildir. Öneme binaen, tarafımızdan Saîdî'nin çalışması hakkında geniş bir değerlendirme yazısı hazırlanmıştır.⁸

Bu konuda son bir değerlendirmemiz ez-Zehebî ile ilgili makalelere alan yazın kısmında yer verilmemesidir.⁹ Böyle bir yaklaşım uygun gözükmemektedir zira araştırmanın özgünlüğü ve alana katkısının takdir edilebilmesi ancak önceki çalışmaların değerlendirilebilmesine bağlıdır. Daha önce değindiğimiz üzere, ez-Zehebî gibi bir isim üzerine yeni bir çalışma yapmak bu açıdan oldukça zor bir durumdur.

II. Çalışmada Bazı Temel Kavramların Kullanımında Görülen Sorunlar

A. Ricâl Tenkidi ve İsnad Tenkidi

Öncelikle çalışmada temel bazı kavramların kullanımında ciddi bazı yanlışlıklar ve sorunlar dikkat çekmektedir. Örneğin yazar ricâl tenkidi ile isnad tenkidini zaman zaman eş anlamlı gibi kullanmaktadır. Örneğin “Zehebî'nin râvî/isnad ve içerik tenkidinde”¹⁰ şeklinde bir kullanım görülmektedir. Ancak râvî tenkidi ile isnad tenkidi aynı ameliyeye tekabül etmemektedir. râvî/ricâl

⁵ Hasan Fevzî Hasan es-Saîdî, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013).

⁶ Tiyeğ, *ez-Zehebî ve Hadîşçiliği*, 19.

⁷ Öte yandan Tiyeğ, örneğin Büyüksöylü tarafından hazırlanan yüksek lisans tezini çok daha güzel bir şekilde tanıtmış, bölümlerini tek tek sıralamış ve önemli bulgularına değinmiştir. Tiyeğ, *ez-Zehebî ve Hadîşçiliği*, 17.

⁸ Mehmet Ali Çalgan, “Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı”, *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 147-158.

⁹ Yazar bunlar hakkında bir bibliyografya çalışması hazırladığını belirtmiştir. Tiyeğ, *ez-Zehebî ve Hadîşçiliği*, 21.

¹⁰ Tiyeğ, *ez-Zehebî ve Hadîşçiliği*, 385.

tenkidi bilhassa râvînin rivâyetleri esas alınarak onun hakkında bir hükme varılmasını, isnad tenkidi ise bu hükümlerden hareketle bir hadisin sıhhatinin belirlenmesini içermektedir. Aşağıdaki şekil bu durumu açıklar.¹¹ Bu eşdeğer kullanımın yol açtığı başlıca sorun ez-Zehebî'nin ricâl tenkidi faaliyetlerinin hatalı bir şekilde isnad tenkidi olarak yorumlanmasıdır.

Şekil 1: Merviyat, Ricâl ve Sened Tenkidleri Arasındaki İlişki

Yazarın “[Zehebî’nin] *cerh-ta’dil* ile ilgili konularda daha sistematik açıklamalar yaptığı... tespit edilmiştir. Öte yandan *isnad tenkidi* konusundaki *bu tutumunu* hadis içerikleri ilgili söylemek mümkün değildir,”¹² şeklindeki ifadesinden ve tezindeki hadis tenkidiyle ilgili bölümlerin dağılımından¹³ hareketle ez-Zehebî’nin hadis tenkidini bütünlük içinde incelemeyi kaydetmemiz gerekir. Çünkü öncelikle, alıntıda görüldüğü üzere, ricâl tenkidi hatalı olarak isnad tenkidi olarak değerlendirilmiş, dolayısıyla tezde isnad tenkidi müstakil olarak incelenmemiştir. Yine, lafız yönünden metin tenkidi de tezde müstakil olarak tetkik edilmemiştir. Hâlbuki bu konu da hadisçilerin sadece sened tenkidiyle yetinmediklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Dolayısıyla tezde asıl olarak ricâl tenkidi ve içerik tenkidinden bahsedilebilir ki bunun eksik bir incelemeyi sonuç verdiğini söylemek gerekir.

B. Râvî Tasarrufları

Yazarın temel hadis kavramlarını karıştırmasına önemli bir örnek Hz. Ali’den nakledilen “Bu ümmetten hiç kimse ibadet etmeden önce, Rasûlullah ile birlikte yedi yıl boyunca Allah’a ibadet ettim” şeklindeki haber bağlamında görülmektedir. Yazar ez-Zehebî’nin bu haberi gerekçesini de sunarak batıl olarak nitelediğini kaydettikten sonra “Fakat ez-Zehebî, rivâyete batıl demesine rağmen yine de yorumlamaya çalışarak aslında Hz. Ali’nin “*Ben Allah’a yedi yaşında iken ibadet ettim.*” demiş olabileceğini ancak râvînin işittiği bu rivâyeti tam ezberleyemediği açıklamasını yapmayı gerekli görmüştür,”¹⁴ demiştir. Ancak dikkat edilirse ez-Zehebî söz konusu haberi “yorumlamaya” çalışmamaktadır. Onun yaptığı sadece muhtemel bir râvî tasarrufuna işaret etmektir. Yazar “ravi tasarrufu” ile “tevil”i birbirine karıştırmakta ve yanıltıcı bir sunum

¹¹ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 86.

¹² Tiyyek, *ez-Zehebî ve Hadisçiliği*, 632.

¹³ Yazar “Zehebî ve Hadis Tenkidi” başlıklı bölümde “Zehebî ve Ricâl Tenkidi” ve “Zehebî ve Hadis Metinleri: Sistematik İçerik Tenkidinden Söz Edilebilir mi?” başlıklı alt başlıklara yer vermiştir.

¹⁴ Tiyyek, *ez-Zehebî ve Hadisçiliği*, 428.

yapmaktadır. Bu yanıltıcı sunumun sebebi ise şudur. Yazara göre “burada çok net bir biçimde “uydurma” ile suçlanan bir râvî yoktur, dolayısıyla hüküm konusunda da daha yumuşak bir tutum izlendiği görülür.”¹⁵ Hâlbuki ez-Zehebî “yumuşak bir tutum” izlememiş, ilgili habere batıl demiş ve yazarın yanlış anladığı üzere söz konusu haberi “yorumlamaya” çalışmamıştır. Bu yanlış değerlendirmede yazarın sahip olduğu ön kabullerin (sened ne kadar sorunluysa ez-Zehebî ancak o ölçüde metni eleştirebilir) etkili olduğu açıkça görülmektedir.

C. Olumlu ve Olumsuz Tenkit

Yazar girişte Saîdî'nin tenkit anlayışını eleştirmiş ve tenkidin olumlu olanının aslında Kırbasoğlu'nun teklif ettiği metin tetkikine tekabül ettiğini savunmuştur. O, Saîdî'nin olumlu tenkit kapsamında “metinlerin şerhlerine, nastan çıkardığı hükümlere, metin tearuzlarını gidermeye, çok sık kullanılmayan lafızları açıklamaya ve benzeri konulara” işaret ettiğini kaydetmiştir.¹⁶ Öncelikle yazarın bu şekilde ifade edilen olumlu tenkidin metin tetkiki kapsamına girdiğini belirtmesi büyük bir yanlışlıktır. Zira metin tetkiki yazarın ifadesine göre “mevcut metnin en doğrusunu elde etmeye yönelik bir faaliyet” olup büyük oranda muaraza yöntemiyle yapılmaktadır. İkinci olarak, yazarın “En temel manada hadis tenkidi, hadislerin sahih ve daif olanını tespit etmek” şeklindeki ifadesi¹⁷ tenkit kavramının kapsamı hususunda aydınlatıcı olup tenkidin sadece olumsuz manaya hasredilmemesi gerektiğini göstermektedir. Nitekim hadisin zayıflığının gösterilmesi tenkit olduğu gibi sahih olduğunun tespiti de elbette yine tenkit kapsamındadır.

Bu bağlamda yazarın “modern zamanlarda bazıları eleştiriye olumlu ve olumsuz iki manayı da kapsayıcı bir mahiyette kullanmakta[dır.] Bu çalışmada tenkidin bu şekilde kullanılmadığı ifade edilmelidir,”¹⁸ şeklindeki ifadesi tezde önemli bir eksikliğe işaret etmektedir. Bu noktada tenkit kavramının sadece redle özdeşleştirilmesinin temelsiz ve yanlış bir yaklaşım olduğunu mutlaka vurgulamak gerekir. Olumlu tenkit konusunun önemi, yazarın bu yanlış değerlendirmesinin ez-Zehebî'nin bu tarz tenkitlerinin yok sayılması sonucuna götürmesinden dolayıdır. Hâlbuki olumlu tenkit modern zamanda ortaya çıkan bir durum olmayıp hadisçiler erken dönemden itibaren olumlu manada tenkidi de önemli ölçüde yapmışlardır. Mesela Buhârî'nin Sahih'inde Kur'an'a muhalif görünen birçok hadisin aslında muhalif değil, muvafık olduğunu göstermesine dair nice örnekler onun söz konusu hadislerin Kur'an'a aykırı olma illetinden salim olduğunu gösterme çabasının ürünüdür.¹⁹ Geçmişte birçok

¹⁵ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadîşçiliği, 429.

¹⁶ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadîşçiliği, 18-19.

¹⁷ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadîşçiliği, 365.

¹⁸ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadîşçiliği, 312.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çalgan, “Buhârî'nin el-Câmi' u's-Sahih'inde Kur'an-ı Kerim'e, Sahih

hadisçi bu tür tenkitler yaptıkları gibi günümüzde hadisçiler de benzer çalışmalar yapmaktadırlar. Mesela Hüseyin Akyüz, Kamil Çakın, Seyit Ali Güşen, Selçuk Coşkun gibi pek çok araştırmacı metni sorunlu görülen bazı hadislerin aslında muhteva açısından bir sorun taşımadığını çeşitli kıstaslar özelinde geniş bir şekilde tahlil etmişlerdir.²⁰

Bu konuyla ilgili son bir hususa da bir yanlışı tashih gereği olarak işaret etmek durumundayız. Yazar ez-Zehebî'nin İbnü'l-Cevzî'yi eleştiri sadedinde onun “kalbin batıl olduğuna hükmetmediği, Kur'an, sünnet ve icmaya muhalif olmayan veya râvîsi hakkındaki tenkit dışında uydurma olduğuna dair herhangi bir delil olmayan hadisler”i uydurma saymasını, bir başkasından naklen, yanlış bulduğunu belirttiğini kaydeder. Ardından bu konuda ez-Zehebî tarafından örnek olarak sunulan hadisin²¹ râvîleri hakkında verilen hükümleri aktardıktan sonra “bu örneğin ez-Zehebî'nin muhteva tenkidi yaptığına dair bir delil olarak zikredilmesi isabetli değildir. Çünkü burada rivâyetin manasına yönelik bir sorundan bahsetmemektedir.” yorumunu yapar.²² Yazar bahsettiği isabetsiz değerlendirme için Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı? başlıklı çalışmaya işaret eder.²³ Bu noktada birkaç yanlısın üst üste yapıldığı görülmektedir. Öncelikle dikkat edilirse ez-Zehebî bu örneği bir bağlam içerisinde zikretmektedir. Bu bağlam ise açıkça anlaşıldığı üzere manası sorunsuz olan bir hadisin sadece râvîleri hakkındaki bir takım olumsuz hükümlerden dolayı uydurma sayılamayacağıdır. Evet, yazarın belirttiği üzere ez-Zehebî burada “rivâyetin manasına yönelik bir sorundan bahsetmemektedir”. Zaten tam da bu sebepten ötürü, yani ez-Zehebî bu hadisle ilgili herhangi bir mana sorunu görmediği için, diğer bir deyişle olumlu manada içerik tenkidi yaptığı için söz konusu hadisin uydurma sayılmasını doğru bulmamaktadır. Ancak yazarın olumlu tenkidi kabul etmeyen yaklaşımı böyle bir hatalı değerlendirmeye yol açmış görünmektedir.²⁴

D. Münker ve İlet Kavramlarının Medlûlleri

Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi”, *HADITH* 8 (Ağustos 2022), 1-50.

²⁰ Hüseyin Akyüz, *Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Yeri ve Önemi 'Develer Şeytanlardan Yarattır' Rivayeti Özelinde* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023); Kamil Çakın, “Peygamberimize Büyü Yapılması ile İlgili Rivayetler (İdeoloji ile Realitenin Çatışma Alanına Bir Örnek)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 25-54; Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014); Seyit Ali Güşen, *Hulefâ-i Râşidin'in Sünneti Hadisi Tahrir – Tahlil – Tenkid* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022).

²¹ Yazar hadisi şu şekilde aktarmıştır: “Kim farz namazların ardından ayetu'l-kursî'yi okursa öldüğü zaman cennete girer.”

²² Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 286-287.

²³ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 103.

²⁴ Yazarın Saîdî'nin tenkit anlayışının ilgili örnekleri hatalı değerlendirmesine yol açtığını söyleyip aslında kendisinin bu duruma düşmesi manidardır.

Yazarın sıklıkla eleştiri konusu yaptığı bir mesele münker kavramının herhangi bir tahkike başvurulmadan doğrudan muhteva tenkidi olarak yorumlanmasıyla alakalıdır. Yazar bu hususu mümkün olan her fırsatta dile getirmeye çalışmıştır. Ancak burada can alıcı nokta yazarın bu ithamının aslında doğru olmamasıdır. Bu konuyu izahtan önce kısa bir bilgi vermemiz uygun olacaktır. Yazar çalışmasında Çalğan'ın muhteva tenkidiyle ilgili kitabı²⁵ ve ez-Zehebî'nin metin tenkidiyle ilgili değerlendirme yazısına²⁶ yer yer atıfta bulunur. Yaptığımız bir taramaya göre yirmi iki defa böyle atıflar söz konusudur. Ancak başka birçok noktada da aslında bu çalışmaları eleştiri sadedinde açıkça atıf yapmadan imalarda bulunduğu görülmektedir. Bu yaklaşımın ilmî olmadığını, zira karşıt görüşe ima yapılan yerlerde kaynağa da işaret ederek okuyucuya bu karşıt görüşü bağımsız olarak değerlendirme imkânını sunmanın ilmî bir sorumluluk olduğunu kaydetmek gerekir. Yine, yazar örneğin bir hadisin sıhhat şartlarının metin tenkidiyle alakasına dair araştırmalara atıf yaparken farklı yaklaşımlara işaret etmiş, ancak ittisal dışındaki dört şartın metin tenkidiyle ilgisini geniş bir şekilde ortaya koyan adı geçen kitaptaki ilgili bölüme nedense işaret etmemiştir. Yazarın bu kitaba yaptığı açık atıflardan onun kitabı dikkatli bir şekilde tetkik etmiş olduğu görülmekle birlikte böyle önemli bir başlığı gözden kaçırmaması makul görünmemektedir. Bu noktada konuyla yakından ilgili olan önemli bir araştırmaya atıf yapılmamasını doğru bulmadığımızı ifade etmek isteriz. Zira okuyucu bu şekilde yönlendirilmiş olmakta ve dengeli bir bakış açısı kazanmaktan ve karşıt görüşlerin delillerini görebilmekten mahrum bırakılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte yazarın açık veya kapalı olarak nispeten sık bir şekilde başvurduğu söz konusu kitap ve değerlendirme yazısına kaynakçada yer vermemesi ise bir zühul eseri olmalıdır.

Yazarın münker hadisin her durumda içerik tenkidi olarak yorumlanması iddiasına dönecek olursak, bunun gerçeği yansıtmadığını ve Çalğan'ın metin tenkidiyle çalışmalarında bu konuya önemle dikkat çektiğini, münker nitelemesinin hangi durumda sened hangi durumda lafız hangi durumda mana sorununa işaret ettiğinin mutlaka tahkik edilmesi gerektiğini belirttiğini söylemek durumundayız. Örneğin İbn Ebî Hâtim'in İlel isimli eserini tetkik ettiği makalede “Bir hadise münker denmesinin altında yatan sebebi araştırmanın yolu Dârekutnî'nin yaptığı gibi o hadisin tariklerini bir arada değerlendirerek sened ve metinleri mukayese etmek ve ihtilaf noktalarını tespit etmektir,”²⁷ şeklinde gayet açık izahta bulunulduğu gibi yine “Münekkitler bir habere münker ya da bâtil hükmünü metnin lafzındaki veya seneddeki bir hatadan dolayı verdikleri gibi çoğu zaman metnin mânasının bozukluğundan dolayı da

²⁵ Çalğan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*.

²⁶ Çalğan, “Zehebî’de Metin Tenkidi”.

²⁷ Çalğan, “İbn Ebu Hâtim’in ‘İlel’-i-hadis İsimli Eserinde Metin Tenkidi”, *HADITH 9* (Aralık 2022), 32.

verirler,”²⁸ diyerek açıklama da yapılmıştır. Yine, ez-Zehebî’yle ilgili yazıda da “Muhaddisler çoğu zaman münker tabirini mücmel olarak kullanmışlardır. Bu durumda metnin tenkit edildiğinin kesin bir şekilde tespiti hadisin tahkikiyle mümkündür.” şeklinde bilgilendirme yapılmıştır.²⁹ Yazarın bu titiz ayrıma riayeti görmezden gelerek bu husustaki genellemeci ithamını ilmî zihniyetle bağdaştıramadığımızın altını çizmek istiyoruz.

Benzer bir şekilde yazarın “Öte yandan bu [illet] ve benzeri kavramların [illet, şaz, münker, garib] muğlak veya müphem olarak kabul edilip içerik tenkidinin bu kavram üzerinden takip edildiğini iddia etmek de tabloyu doğru yansıtmıyor görünmektedir” şeklindeki değerlendirmesi³⁰ de oldukça sorunlu görünmektedir. Öncelikle burada da mutlak bir kullanım söz konusu olup işaret edilen kavramların sanki her durumda içerik tenkidi için yorumlandığı ima edilmekte ve bu şekilde yanıltıcı bir sunum yapılmaktadır. İkinci olarak yazarın iddia ettiği karşıt görüşe dair kaynak göstermemesi daha önce değindiğimiz üzere ilmî bir tutum değildir zira okuyucu, yazarın iddiasının doğruluğunu teyit etme imkânından mahrum bırakılmaktadır. Üçüncü ve en önemli olarak, bu kavramlar gerçekten de muğlak ve müphemdir ve yazarın sanki buna katılmaması çok gariptir. Nitekim günümüz araştırmacılarının bu kavramların erken ve geç dönemde nasıl kullanıldığını anlayabilmek için oldukça derinlikli araştırmalar yapmak gereğini hissetmeleri bu durumun açık bir göstergesidir.³¹ Dördüncü ve yine önemli olarak, bu kavramların içerik tenkidiyle bağlantılı olarak da kullanım alanına sahip olduğu pek çok araştırmacı tarafından gösterilmiştir. Bu konudaki deliller oldukça güçlü ve ikna edicidir.³²

III. Hadis Tenkidinin Serencamı Konusunda Yanlış Bazı Bilgilerin Tas-hihi

Yazarın eleştiri konusu yaptığı ve oldukça önem arz eden bir diğer mesele erken dönem hadisçilerin tenkit yöntemiyle alakalıdır. Yazar “Hadis Tenkidi’nin Serencamı ve İddialar” başlıklı bir bölümde genel olarak hadis tenkidinin gelişimine dair bazı görüşler serdetmiştir.

²⁸ Çalgan, “İbn Ebu Hâtım’ın ‘İlelül’-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi”, 34.

²⁹ Çalgan, “Zehebî’de Metin Tenkidi”, 153.

³⁰ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 298.

³¹ Örneğin sadece münker kavramı üzerine şu örnek çalışmalara bakılması bir fikir vermek açısından fazlasıyla yeterlidir. Bunlar konuya dair müstakil ve derinlikli eserlerdir. Abdurrahman b. Nüveyf es-Sülemî, *el-Hadîsü’l-münker inde nukkâdî’l-hadîs* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2005); Abdülkâdir Mustafa Muhammedî, *eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetü’s-sika muvâzene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005); Abdüsselam Ebû Semha, *el-Hadîsü’l-münker dirâse nazariyye tatbikiyye fî kitâb ilel’l-hadîs li’bni Ebî Hâtim* (Beyrut: Dâru’n-Nevâdir, 2012). Geniş bilgi için bk Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 92-99, 167-176.

³² Bilgi için bkz. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 92-99, 158-161, 167-176.

A. Erken Dönemdeki Mervîyyat Tenkidinin Anlaşılması

Bu kapsamda erken dönemde cerh tadil hükümlerinin nasıl verildiğiyle alakalı olarak rivâyetlerinden hareketle verildiği görüşüne işaret eden yazar Çalgan'ın ilgili kitabına atıf yaptıktan sonra şu eleştiriyi yapmaktadır:

“Bir râvînin güvenilirliğinin rivâyetinden hareketle belirlenmesi doğrudur... muhaddislerin dilinde rivâyet/hadis, senet ve metni içeren bir bütün ifade etmektedir. Dolayısıyla Muslim, İbnü's-Salâh ve diğer muhaddislerin [muaraza yöntemiyle ilgili] ... açıklamalarını doğrudan içerikle ilişkilendirmek genellemeci bir tavrıdır ve yanlış sonuçlara götürebilmektedir.”³³

Yazar görüldüğü üzere Çalgan'ın rivâyetle sadece metni anladığını ve bu sebeple yanlış sonuçlar çıkardığını belirtmektedir. Ayrıca Müslim'in rivâyetlerin karşılaştırılmasıyla ilgili meşhur sözünden “doğrudan muhteva tenkidini çıkarmak zordur.” şeklinde haksız bir eleştiri daha ortaya koyar. Yazar “erken dönem hadis tenkidinde muhteva tenkidinin esas olduğunu iddia edenler”³⁴ sözüyle adı geçen kitaba atıf yapmış, ancak buradaki anlatıları maalesef yanlış aktarmayı sürdürmüştür.³⁵

Bu noktada bir parantez açarak yazarın neden söz konusu çalışmadaki bilgileri yanlış bir şekilde sunduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Yazar yukarıdaki görüşler için Çalgan'ın kitabındaki “Ricâl Tenkidinin Mervîyyat Tenkidine Dayanması” başlıklı bölüme işaret etmiştir. Ancak bu bölüme bakıldığında mervîyyat tenkidi ile kastedilenin senediyle ve lafız ve mana yönünden metniyle bir bütün olarak hadislerin tenkidi olduğu gayet açık bir şekilde görülmektedir. Diğer bir deyişle yazarın ileri sürdüğü üzere rivâyetin metin olarak anlaşılması söz konusu değildir. Bu kapsamda Müslim ve İbnü's-Salâh'ın ilgili sözleri de bu anlamda paylaşılmıştır. Bu sebeple onların sözlerini “doğrudan içerikle ilişkilendirmek” eleştirisi maalesef yersizdir. Burada can alıcı husus şudur: kitaptaki bir sonraki bölüm “Mervîyyat Tenkidinde Muhteva Tenkidinin Yeri” başlığını taşımakta olup esas olarak bu kısımda erken dönem hadis tenkidinde içerik tenkidinin yeri izah edilmeye çalışılmıştır.³⁶ Yani, yazarın atıf yaptığı “Ricâl Tenkidinin Mervîyyat Tenkidine Dayanması” bölümü içerik tenkidıyla alakasız olup bu konuda bakılması gereken yer “Mervîyyat Tenkidinde Muhteva Tenkidinin Yeri” başlıklı bir sonraki bölümdür. Yazarın neden bu ikinci bölüme atıf yapmayıp ilk bölüme atıf yapması ve bu ilk bö-

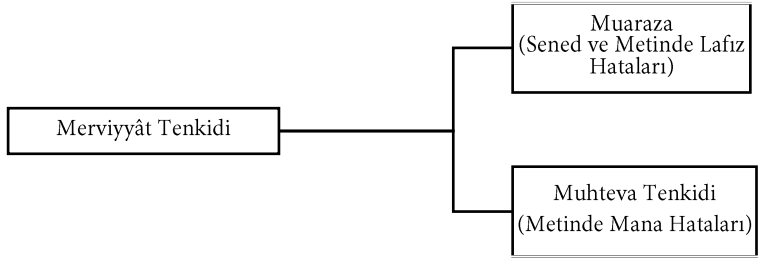
³³ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 370.

³⁴ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 373.

³⁵ Yazarın işaret edilen eleştirilerinde görülen sorun büyük ölçüde Çalgan'ın “metin tenkidi” ifadelerini “muhteva tenkidi” şeklinde anlamasından kaynaklı görünmektedir. Hâlbuki Çalgan “metin tenkidi”ni hem lafız hem mana açısından metnin tenkidi olarak tarif ettiği için bu kavram sadece muhteva tenkidini değil, lafız açısından muaraza yöntemini de içermektedir. bkz. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 43-45.

³⁶ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 74-81.

lümde içerik tenkidıyla alakalı çıkarımlarda bulunulduğunu iddia etmesini anlamak zordur. Bu ikinci bölümden paylaşacağımız aşağıdaki şekil³⁷ aslında yazarın yukarıdaki sözlerinin yanlışlığını açıkça ortaya koymaktadır:

Şekil 2: Merviyat Tenkidinin Bileşenleri

Görüldüğü üzere, rivâyetlerinden hareketle cerh tadil hükümlerinin verilmesi merviyat tenkidi olarak ifade edilmiş, bunun kapsamında sened ve metin bir bütünlük içerisinde dâhil edilmiş ve Müslim ve İbnu’s-Salâh’ın ilgili sözleri bu bağlamda değerlendirilmiştir. Yazar yine “ravinin zabtı ve dahi adaletinin rivâyetlerinden hareketle tespit edildiğini iddia etmektedirler,”³⁸ diyerek Çalgan’ın çalışmasına atıf yapmıştır. Ancak yazarın bu son cümlesiyle ilgili olarak dipnotta verdiği “Çok ilginç bir şekilde Çalgan bu iddiasına [ravinin zabtı ve dahi adaletinin rivâyetlerinden hareketle tespit edildiği] destek için ısrarla Topgöl’ün mezkûr çalışmasına atıf yapmaktadır. Ancak bizce Topgöl’ün kastı farklıdır ve ulaştığı somut sonuçlar da Çalgan’ın iddialarını destekleyecek mahiyette değildir.” yorumu bizce de oldukça ilginç gözükmemektedir. Acaba yazar Topgöl’ün araştırmasından ne anlamaktadır? Topgöl’ün kitabında “Ravinin Adaleti Nasıl Tespit Edilir?” bölümünün içinde yer alan “Rivâyet-Adalet İlişkisi” ile, “Uydurma Rivâyetten Yalancılık İthamına” ve “Zayıf Rivâyetten Bid’atçılık İthamına” başlıklarıyla ne kastedildiğini düşünmektedir? Kitabın ikinci yarısını teşkil eden ve rivâyetlerinden hareketle Şii oldukları değerlendirilen râvîler hakkındaki tetkik acaba ne anlama gelmektedir?

Yazarın Çalgan’ın çalışmasıyla alakalı yanlış tasvirlerini tashih noktasında çok kısaca erken dönem tenkit yöntemi hakkında “herhangi bir ön kabule dayanmadan” ve tamamen bulgulardan hareketle varılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür: Erken dönemde cerh ve tadil hükümleri henüz verilmediği için sened tenkidinden ziyade merviyat tenkidi (dikkat edilirse içerik tenkidi demiyoruz) hâkimdir. Yani, bir râvî ve rivâyetleri muaraza ve muhteva tenkidi yoluyla değerlendirilir ve rivâyetlerinden hareketle râvî hakkında bir

³⁷ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 74.

³⁸ Tiyek, *ez-Zehabî ve Hadisçiliği*, 375.

değerlendirme yapılır. Zaten cerh tadil hükmü ortada yokken nasıl sened tenkidi yapılabileceği sorgulanmalıdır. Dolayısıyla yazar bu durumu kabul etmese de erken dönem ile geç dönem tenkit yöntemi arasında önemli yapısal farklar vardır. Mervîyyat tenkidinin içerisinde muhteva tenkidinin yerine gelince, erken dönemde münekkittlerin hadislerin içeriğini de mutlaka dikkate aldıklarını ve bunun tenkit yöntemlerinin önemli bir parçasını teşkil ettiğini Buhârî, Müslîm, Tirmizî, İbn Ebî Hâtim gibi hadisçilerin önemli eserlerinin derinlikli bir şekilde incelenmesinden ve diğer pek çok münekkiddin konuyla alakalı önemli izah ve uygulamalarından anlayabilmekteyiz. Çalgan'ın kitabında yaklaşık kırk münekkiddin toplamda yüz elliye yakın muhteva tenkidi uygulamasına yer verilmiş, ayrıca bu konularda yapılmış ileri araştırmalara da işaret edilmiştir.³⁹ Bu bilgiler ışığında “erken dönem hadis tenkidinde muhteva tenkidinin esas olduğunu iddia edenler”⁴⁰ şeklindeki ifade doğru olmayıp erken dönemde muhteva tenkidinin değil, mervîyyat tenkidinin esas olduğu⁴¹ ve içerik tenkidinin ise mervîyyat tenkidinin içinde önemli bir yeri olduğu bulgulardan hareketle dile getirilmiştir.

B. Şâfiî'nin Sözlerinin Eksik Aktarımı ve Hatalı Değerlendirilmesi

Yazar hadis tenkidinin tarihini anlatırken Şâfiî'nin aşağıdaki sözünü nakleder ve bu söz “muhaddislerin hadis tenkidindeki temel prensibin güzel bir özet” olarak niteler.⁴²

“Bir hadisin doğruluğu ve yanlışlığı (yalan oluşu) ağırlıklı olarak haber verenin doğruluğu veya yalancılığı ile anlaşılır. Ancak çok az sayıda ve özel durumlar hariç, hadisin doğruluğu veya yalan oluşu, muhaddisin imkânsız (açık aykırılık) ya da sübut veya delalet açısından daha kuvvetli bir delile muhalefet etmesiyle bilinir.”

Yazarın dipnotta “Çalgan'ın bu ifadelerin hem çevirisinde hem de değerlendirmesinde hata ettiği anlaşılmaktadır.” şeklinde bir bilgi paylaşması şaşırtıcıdır. Zira asıl yazar manidar bir şekilde kendi tercümesinin ikinci cümlesinde anlamı bozan ciddi iki hata yapmıştır. İlk olarak, dikkat edilirse yazarın ikinci cümlesinde “özel durumlar *dışında*” hadisin doğruluğunun akla ve diğer kuvvetli delillere muhalefetle anlaşılabileceği belirtilmektedir. Halbuki doğrusu “özel durumlar *dışında*” değil, “özel durumlarda” olmalıdır. Yani anlam tam tersi olmalıdır. İkinci olarak, yazarın “muhaddisin imkânsız (açık aykırılık) ya da sübut veya delalet açısından daha kuvvetli bir delile muhalefet” ifadesinde ciddi bir anlatım bozukluğu vardır zira “imkânsız” kelimesi “bir delil” kelimesiyle tamlama oluşturmakta ve anlamsız bir ifade ortaya çıkmaktadır. Doğrusu,

³⁹ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 74-81.

⁴⁰ Tiyek, *ez-Zehabî ve Hadisçiliği*, 373.

⁴¹ Aynı zamanda, “metin tenkidi” sened hatalarının muarazayla tespiti haricinde “mervîyyat tenkidi”ne tekabül ettiği için (bkz. Şekil 2) erken dönemde sened tenkidinden ziyade metin tenkidinin hâkim olduğu da söylenebilir.

⁴² Tiyek, *ez-Zehabî ve Hadisçiliği*, 370-371.

“muhaddisin imkansız bir şey anlatmasıyla ya damuhalefet etmesiyle” şeklinde olmalıdır.

Yazar Şafii'nin sözünden hareketle “soru hadis tenkit sisteminin ağırlıklı yönteminin ne olduğu şeklinde olursa, bu soru da rahatlıkla isnad/ravi olarak cevaplanabilir”⁴³ demiştir. Bu noktada bazı tespitler yapılmalıdır. Öncelikle yazarın hadis tenkidinin serencamını anlatırken erken dönem ve geçen dönem ayrımı yapmaması oldukça yanlıştır. Zira değinildiği üzere, erken dönemde cerh tadil hükümlerinin verilmesi ve hadislerin sıhhat değerlendirmesi sened tenkidinden ziyade mervîyyat tenkidi ile yapılmıştır. Geç dönemde ise cerh tadil hükümleri hazır olduğu için isnad tenkidi erken döneme göre daha fazla işlevsellik kazanmıştır. İkinci olarak, yazarın erken dönem tenkit yöntemini belirlemek için parçacı bir yaklaşım sergilemesi yanıltıcıdır. Zira aynı Şafii aşâğıdaki çok önemli sözün de sahibidir ve aslında bu iki söz birlikte değerlendirildiğinde doğru sonuca varmak mümkündür:

“Bir muhaddisin doğruluğuna ya da hatasına dair işaretleri, aynı rivâyeti nakleden hafızların nakillerinden ve Kitab ve sünnetten bulabiliriz.”⁴⁴

Şafii'nin bu ifadesi açıkça mervîyyat tenkidine işaret etmektedir. Hatırlanacağı üzere mervîyyat tenkidi muaraza ve muhteva tenkidinden oluşmaktadır. İşte Şafii tam da mervîyyat tenkidinin bu iki bileşenine (“hafızların nakilleri”yle muarazaya, “Kitab ve sünnet”le muhteva tenkidine) açık bir şekilde işaret etmiştir. Peki ilk sözle bu ikinci söz nasıl bağdaştırılabilir? Dikkat edilirse, ilk sözde râvînin doğruluğu başlangıç noktası olarak verilmiştir. Ancak ikinci söz râvînin doğruluğunun elde hazır olarak bulunmadığını ve mervîyyat tenkidi yoluyla tespit edildiğini gösterir. Dolayısıyla, bir münekkîtt evveleminde râvînin rivâyetlerinden hareketle cerh tadil durumunu tespit eder ve sonra bu sayede sened tenkidi yapabilir. Yapmamız gereken bir diğer önemli tespit, yazarın erken dönem tenkit yönteminin mahiyetini belirlemek için sadece Şafii'nin ilk sözüne başvurmasının doğru olmadığıdır. Zira yazarın Çalgan'ın çalışmasına atıf yaptığı aynı bölümde Şafii'nin ikinci sözü de bulunduğu gibi bir hadisin sıhhatini İbn Ebî Hâtim'in nübüvvet keliması olmaya uygun oluşa, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Kur'an'a, akla ve diğer delillere uygun oluşa ve İbn Hibbân'ın Kitab'a, sünnete, icmaya, kıyasa ve akla uygun oluşa bağlayan anahatar ifadeleri de yer almaktadır.⁴⁵

Hâl böyleyken yazarın sadece Şafii'nin sözünün çevirisine odaklanması ve bu diğer izahları görmezden gelmesi izah gerektirmekte olup doğru bir ilmi tutum olarak değerlendirilemez. Aslında bu parçacı yaklaşım yazarın belli bir ön kabul ile hareket ettiğinin ve okuyucuları buna göre yönlendirdiğinin de

⁴³ Tiyek, ez-Zehabî ve Hadisçiliği, 372.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Cimâ'u'l-ilm* (Kahire: Dâru'l-Âsâr, 1423), 13.

⁴⁵ Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 105-120.

ciddi bir göstergesidir. Sonuç olarak erken dönemde asıl olarak mervîyyat tenkidinin geçerli olduğunu ve içerik tenkidinin de bunun önemli bir parçası olduğunu belirtmemiz gerekir.⁴⁶

C. Brown'ın Çalışmasını Tercih

Yazar “hadis tenkidinin serencamı” başlıklı bölümün sonunda günümüzdeki içerik tenkidi tartışmaları hakkında bir fikir vermesi için Brown'un görüşlerini özetlemeye çalışır.⁴⁷ Brown'ı seçme gerekçesi olarak da onun ez-Zehabî'ye atıflarına işaret eder. Ancak bu ikna edici bir gerekçe değildir zira yazar Brown'un ez-Zehabî'ye atıfta bulunduğu makalesini değil, erken dönem tenkit yöntemine dair makalesini özetler. Peki neden böyle önemli bir konuda Çalgan'ın çalışması yerine Brown'ın makalesinin tercih edilmiştir? Brown bu makalesinde ancak bazı sınırlı sayıda bulgulara yer verebilmiştir. Çalgan'ın çalışmasında ise konu en güncel ve en fazla sayıda bulgular ışığında çok daha geniş bir çerçevede ve birçok farklı yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak yazarın Çalgan'ın çalışmalarına sadece tenkit etmek amacıyla atıfta bulunması, istifade etmek ve okuyucuyu bilgilendirmek amacıyla tam da gösterilmesi gereken yerlerde yok sayması maalesef anlaşılması oldukça zor bir durumdur; yazarın bu tutumu maalesef nesnellliğini gölgede bırakmakta ve okuyucuya karşı ilmi sorumluluğun yerine getirilmemesine yol açmaktadır.

IV. Zehabî'nin İçerik Tenkidinin Gerekliği Ölçüde Yansıtılmaması

Zehabî'nin içerik tenkidine ayrılan bölümün gerek kurgusu gerek sunum tarzı gerekse seçilen örnekler bakımından sorunlu olduğunu öncelikle belirtmemiz gerekmektedir. Zira bu bölümde yazar ez-Zehabî'nin içerik tenkidi faaliyetini göstermekten ziyade göstermemeye çalışıyor gibidir.

A. Tartışmalı Örneklerden Tartışmalı Sonuca

Adı geçen bölüm üç ana başlığa ayrılmış olup bunlar 1) uydurma hadisler, 2) şaz, illetli, garib ve münker hadisler ve 3) içerik tenkidi örnekleriyle alakalıdır. Yazar ilk iki alt başlıkta içerik tenkidıyla alakasını tartışmalı bulduğu uydurma ve münker hadisleri paylaşır ve daha önce de değindiğimiz gibi bu tür örneklerin içerik tenkidi olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğuna dikkat çeker. O “munker hükmünün anlamı konusunda çok da acele edilmemesi gerektiğini”, “munker hükmü verilen rivâyetlerle ilgili hemen muhteva tenkidi yapıldığı iddiasının gözden geçirilmesi gerektiğini” bu bağlamda tekrar eder. Bu noktada iki hususa değinmemiz gerekir. İlk olarak, yazarın bu eleştirisinin haksız olduğunu ve zaten her münker hükmünün hemen içerik tenkidi olarak

⁴⁶ Bu konuda oldukça geniş bilgi için bkz. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 63-92.

⁴⁷ Tiyek, ez-Zehabî ve Hadisçiliği, 383-385.

yorumlanmadığını, bilakis bu hususun üzerinde dikkatle durulduğunu yukarıda belirtmiştik. İkinci ve daha önemli olarak, ez-Zehebî'nin içerik tenkidine ayrılan bir bölümde içerik tenkidıyla bağlantısı tartışmasız olan örnekler kullanmak yerine sürekli tartışmalı olanların kullanılması ve hemen akabinde okuyucunun uyarılması ne anlama gelmektedir? Yazarın amacını bu noktada anlayabilmek mümkün değildir. Şöyle bir durum benzetmesi yapacak olursak İbn Ebî Hâtim'in İlletinde metin tenkidini inceleyen makalede metinle ilgili münker örnekleri yerine sadece senedle ilgili münker örneklerini paylaşmanın bu çalışmanın amacına uygun olmadığı açıktır. Elbette münkerin sadece metinle ilgili olmadığını, senedle de ilgili olabileceğini ve bu sebeple öncelikle bu durumun teyidinin gerektiğini okuyucuya makalenin başında hatırlatmak gerekir ki zaten böyle yapılmıştır. Yazardan da beklenen aynı şekilde bu konuda muhtemel iltibasların önüne geçmek için bir uyarıda bulunmak ve belki birkaç örnek paylaşmak ancak asıl olarak içerik tenkidıyla ilgili delaleti açık, ikna edici örneklerin seçilerek sunulmasıdır.

Yazar bu iki alt başlığın sonunda ez-Zehebî'nin içerik tenkidi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunur. Bunlardan biri şudur: “Yukarıda çizilen tablo ez-Zehebî'nin hadislerin içeriklerine yönelik hiçbir değerlendirme yapmadığını mı göstermektedir? Elbette bu soruya yanıt hayır olacaktır. Ancak onun hadis tenkit yönteminde sistematik bir yere sahip olduğunu iddia etmek zordur”⁴⁸ Bu değerlendirmenin usul açısından son derece sorunlu olduğunu mutlaka vurgulamamız gerekmektedir. Zira son cümlede geçen ez-Zehebî'nin tenkit yönteminde içerik tenkidinin nasıl bir yere sahip olduğu hakkında bir hüküm bina etmek için yazarın ez-Zehebî'nin içerik tenkidi örneklerine yer verdiği, bir sonraki üçüncü alt başlığın beklenmemesi elbette doğru değildir. Yazarın “Yukarıda çizilen tablo” dediği, bahsettiğimiz üzere içerik tenkidi olduğunu tartışmalı bulduğu ve metinden ziyade isnadla ilgili olduğunu öne sürdüğü örneklerden⁴⁹ oluşan ilgisiz bir tablodur ve böyle bir tablodan elbette olumlu bir sonuç çıkması beklenemez. Böyle bir değerlendirmenin böyle bir noktada yapılması ilmî olarak uygun olmayıp sadece okuyucuyu yanlış yönlendirmeye yol açar.

B. Zehebî'nin Metin Tenkidi Yapabilmesinin Gerekli Bir Şartı (?): Senedin Sorunlu Oluşu

Yazar yine burada şöyle bir değerlendirme de yapar: “Zehebî'nin bir hadis metni hakkında değerlendirme yapmadan önce isnadında yer alan râvîlere dair eleştirileri dikkate aldığı, râvî hakkında cerh tesbit ettiğinde, metne dair

⁴⁸ Tiyek, ez-Zehebî ve *Hadisçiliği*, 439.

⁴⁹ Bahsi geçen ikinci alt başlığın tam ismi “Zehebî'de Şüzüz, İllet, Garâbet ve Nekâret: Isnad Mı Metin Mi?” şeklindedir.

eleştirilerini sıraladığını söylemek mümkündür... Zehebî için isnadında problem olan bir rivâyetin metni de artık eleştirilmeye elverişli hale gelmektedir”⁵⁰ Yazarın ez-Zehbî'nin metin tenkidini ancak sened tenkidine bağımlı olarak yapabildiği değerlendirmesi birçok açıdan yanlıştır. Öncelikle ez-Zehbî'nin senedi sahih olan pek çok hadisin metnini eleştirdiği bir vakıa olarak durmaktadır.⁵¹ Hatta aşağıda müstakil bir başlıkta görüleceği üzere, yazar bu başlıktaki örnekler hakkında hatalı birtakım bilgiler sunmuş olsa da ez-Zehbî bazı *Sahîhayn* hadislerini de içerik açısından açıkça eleştirmiştir. İkinci olarak, ricâl tenkidine ve gelişimine yakından bakıldığında ricâl eserlerinde râvîlerin zayıf oluşlarına zayıf rivâyetlerinin delil getirildiği görülür. Dolayısıyla, bir münekkit evvela râvînin rivâyetlerini zayıf bulmuştur, ardından bu sebeple râvîyi eserine almıştır. Ancak maalesef yazar bu durumu tersten okuyarak sanki râvînin rivâyetleri hakkında önceden bir değerlendirme yapılmadığını, ricâl eserlerine böylelikle alındıklarını, ancak onlara bir kere zayıf dendiğinde ez-Zehbî'nin bu râvîlerin rivâyetlerini eleştirmeye başlayabildiğini ima etmektedir.

Aslında yazarın ancak senedi zayıf hadislerin metninin eleştirilebildiği şeklindeki düşüncesi ve bununla bağlantılı olarak bazı açık ve ayrıntılı içerik tenkidi örneklerinin ardından “eğer senedleri sahih olsa ya da *Sahîhayn*'da olsalardı aynı eleştiri yapılamazdı”⁵² şeklindeki yorumları hadis tenkit yönteminin doğru anlaşılmadığının işaretleridir. Zira yukarıda da kısaca ifade ettiğimiz gibi erken dönemde mervîyyat tenkidinin sonucunda râvîler zayıf rivâyetlerinden ötürü zayıf hükmü almışlardır. Konumuzu daha iyi anlatabilmek için bir râvînin bilhassa metinlerde yaptığı lafız ve mana hatalarından dolayı zayıf sayıldığını düşünelim. Geç döneme gelindiğinde bu râvînin içinde bulunduğu sened zayıf sayılacaktır. Aynı zamanda bu râvînin naklettiği haberlerin metninin de sorunlu olduğunu hatırlayalım. Aynı durum bir sika râvî için de geçerli olacaktır. Sonuçta ortaya şöyle bir tablo çıkacaktır. Senedi sahih olan haberlerin metinleri de sorunsuz, senedi zayıf olanların ise metinleri de sorunludur. Elbette bu durum genel itibarıyla zira sika da arada hata yapabilir, zayıf râvî de isabet edebilir. İşte böyle bir manzarada geç dönemden bir münekkidin metnini eleştirebileceği haberler, erken dönemdeki tenkit yönteminin tabiatının zorunlu bir neticesi olarak, senedleri de zayıf haberler olacaktır. Bu temel bilginin bilinmemesi veya göz ardı edilmesi, üstelik bu olgunun eleştiri konusu yapılması hadis tenkit yönteminin esasları ve tabiatıyla ilgili oldukça önemli bir eksikliği işaret etmektedir.

Bu meseleyle alakalı son bir tespitimizi de paylaşmayı gerekli görmekteyiz.

⁵⁰ Tiyek, ez-Zehbî ve Hadisçiliği, 439.

⁵¹ Yazar buna dair tezinde birkaç örnek vermişse de bu duruma rağmen yukarıdaki değerlendirmeyi yapabilmesi anlaşılır bir durum değildir. Yazarın tezinde atıf yapmaktan geri durduğu Saidî'nin çalışmasındaysa bu konuda çok daha fazla örnek bulunmaktadır.

⁵² Örneğin ez-Zehbî'nin zencefil hadisini tarih ve makuliyet açısından tenkidinin ardından yazar böyle bir değerlendirme yapar. Tiyek, ez-Zehbî ve Hadisçiliği, 295.

Yazarın bazı açık ve ayrıntılı içerik tenkidi örneklerinin ardından “eğer senedleri sahih olsa ya da *Sahîhayn*’da olsalardı aynı eleştiri yapılamazdı” şeklindeki yorumları aynı zamanda yapılan içerik tenkitlerinin değersizleştirilmesine neden olmaktadır. Halbuki ortada açık ve gerekçeli bir içerik tenkidi örneği vardır ve bunların her biri kendi başına oldukça önem arz etmektedir. Ancak güzel bir örneğin hemen ardından refleks olarak böyle temelsiz bir yorumun yapılması aslında belli bir ön kabulün de işaretçisidir ve okuyucuyu belli bir bakış açısına yönlendirmektedir. Üstelik ez-Zehebî’nin senedi sahih olan hatta *Sahîhayn*’da olan hadisleri eleştirmiş olması bir vakıya iken yazarın bu tür yorumları daha da temelsiz bir hâl almakta ve sadece okuyucuya yazarın kendi ön kabulünün telkini anlamına gelmektedir.

C. Zehebî’nin İçerik Tenkidi Örnekleri: Paylaşılmayan “Çok Daha Fazla Örnek”

Nihayet üçüncü alt başlıkta bazı içerik tenkidi örnekleri sınırlı sayıda da olsa verilebilmiştir. Yazar tarihi bilgiye aykırılık, abartılı anlatım, akla aykırılık, Hz. Peygamber’in (sav) söylemesi mümkün olmayan bir sözün geçmesi, sahih hadislerle muhalefet, israiliyat içirme, metinde rekâket kıstaslarına dair çoğunlukla birer örneğe yer vermiştir.⁵³ Bu kısımda toplamda on hadis örnek olarak sunulmuştur. Ardından yazar bu bölümde temsil gücü yüksek örnekleri seçtiğini, aslında “zikredilenlerden çok daha fazla örnek bulmak mümkün” olduğunu ancak ez-Zehebî’nin içerik tenkidi yaklaşımını anlamak için bu kadarın yeterli olduğunu kaydetmiştir.⁵⁴ Haklı olarak ez-Zehebî’nin içerik tenkidini sorgulamak maksadıyla başlanan bir doktora tezinde içerik tenkidi örneklerinin yer alması gereken aslı bölümde sadece on örneğin yer alması ve bu kadarının yeterli görülmesi yadırganabilir. Kanaatimizce on tane örnekten hareketle bir münekkidin hadis tenkidinde içerik tenkidinin ne kadar etkili olduğunu anlayabilmek mümkün değildir. Yazarın ez-Zehebî’nin içerik tenkidi zihniyetini ve uygulamalarını göstermekten ziyade göstermemeye çalışır bir tutum sergilediğini bu sebeple belirtmiştik. Yazarın “zikredilenlerden çok daha fazla örnek bulmak mümkün” olduğunu belirtmesi de eleştirilmelidir. Zira öncelikle ilmî bir çalışmada belirsiz ifadeler kullanmaktan ziyade somut veri ve bulgularla hareket edilmelidir. Eğer yazar “çok daha fazla örnek” bulabiliyorsa ya da bulmuşsa elbette bunları paylaşması ilmî sorumluluğunun gereğidir. Zira açık ve gerekçeli içerik tenkidi örnekleri sıklıkla rastlanılan örnekler olmayıp

⁵³ Vakıya muhalefet, alışılmış muhalefet, metnin ifrata kaçan uzunluğu, takatin üstünde teklif içirme gibi kıstaslar ve sezgisel tenkitçilik yöntemine bu bölümde değinilmemesi de elbette önemli bir eksiklik. Halbuki bu kıstaslara dair örnekler Saîdî’nin araştırmasında mevcuttur.

⁵⁴ Tiyeke, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 449.

her biri oldukça kıymetlidir.⁵⁵ Yazar tezinde içerik tenkidi kadar öncelikli olmayan pek çok bahiste sözü oldukça uzatmış ve hacimli bilgiler aktarmıştır.⁵⁶ 635 sayfalık hacimli bir tezde tezin aslı konusunu ve sorusunu teşkil eden bir bölümün böyle kısa tutulması ve bu kadar yetersiz bilginin ez-Zehebî'nin içerik tenkidini anlamak için yeterli olduğunun ileri sürülmesi son derece garip bir yaklaşım olup yazarın bu konuda ciddi bir isteksizlik sergilediğinin ve belli bir ön kabule sahip olduğunun kanaatimizce en güçlü delillerinden biridir. Peki ez-Zehebî'nin içerik tenkitleri yazarın paylaştığı kadar mıdır? Elbette hayır. Aşağıda müstakil bir başlıkta yazarın her nedense tezinde yok saydığı Saîdî'den naklen bu konuda bazı özet bilgiler paylaşacağız.⁵⁷

Bu noktada gerek ez-Zehebî özelinde gerekse diğer münekkitler genelinde dikkat çekilmesi gereken önemli bir noktaya işaret etmek isteriz. Kesgin'in doktora tezinde geniş bir şekilde göstermeye çalıştığı üzere, bir hadisçinin tenkit ettiği bir hadisin metnini, yapacağı sıhhat değerlendirmesinde göz ardı etmesi insan zihninin çalışma tabiatı açısından mümkün değildir. Bir münekkit bir hadis metnini ya doğrudan hesaba katarak ve bunu dile getirerek ya da yapacağı isnad tenkidinde seçeceği cerh tadil hükümleri yoluyla dolaylı bir şekilde, sıhhat değerlendirmesinde dikkate alır.⁵⁸ Bu tespitler hadisçilerin isnadla yetinerek hadis metinlerini içerik açısından dikkate almadıkları yönündeki algının vakıya uygun olamayacağına işaret etmesi bakımından son derece önemlidir. Bu noktada Brown'un benzer bir tespitini de eklemek anlamlı olacaktır. Brown erken dönemden bazı içerik tenkidi örneklerini paylaştıktan sonra bu münekkitlerin hadis içeriklerine yönelik farkındalıklarını ve "eleştiri filtrelerini" sadece yer verdiği hadislerle sınırlı tutmalarının, bu filtreleri diğer hadislerle gelince kapatmalarının hiç de mantıklı ve muhtemel olmadığını ifade etmiştir.⁵⁹

Zehebî içerik tenkidine dair aslında yazarın tezinde yer verdiğinden çok daha fazla uygulama örneği ortaya koymuştur ancak yine de onun tenkit ettiği hadislerin çoğunda açıkça içerik tenkidini dillendirdiğini görmek mümkün değildir. Bu noktada cevaplanması gereken asıl soru şu olmalıdır: Acaba bu durum onun hadisleri sıhhat açısından değerlendirirken içeriklerini dikkate almadığını mı gösterir? Elbette hayır. İçerik tenkidinin az görünür olmasına

⁵⁵ Neden sıklıkla bulunmadığına dair değerlendirmemizi aşağıda paylaşacağız.

⁵⁶ Tezin içeriklerine ve ekler bölümüne bakılması bu hususta bir fikir vermeye yeterlidir.

⁵⁷ Tezde farklı bölümlerde sınırlı sayıda da olsa, açık ve ayrıntılı içerik tenkitleri bulunmaktadır. İçerik tenkidine ayrılan bölümde bunların geçtikleri yerlere işaret edilmesi bütünlük ve okuyucuya daha sağlıklı bir fikir verilmesi açısından faydalı olacaktır.

⁵⁸ Salih Kesgin, *Hadisleri Anlama Sorunu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016).

⁵⁹ Jonathan Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 25 (2016), 309.

yol açan birtakım etkenler vardır ve bunların dikkate alınmaması yüzeysel değerlendirmelere rahatlıkla yol açabilmektedir. Bunlardan biri içeriğin sorun taşımaması halinde olumlu bir tenkit zihnen gerçekleşse de bunun dile getirilmemesidir. Bir diğeri mana sorunu çok açık olduğunda bir gerekçe sunmaya ihtiyaç hissedilmemesi ve uydurma/yalan/münker/batıl gibi özlü bir tabirle tenkidin gerçekleştirilmesidir. Bir diğeri ilel ve ricâl kitaplarındaki rivâyet ve râvî değerlendirmelerinin yanlış okunmasıdır.⁶⁰ Dolayısıyla münekkitlerden hadis tenkitlerinde sürekli geniş izahlar beklemek yerine onların tenkit dilini ve zihniyetlerini anlamak gerekmektedir. Bu tespitler muvacehesinde ez-Zehebî'nin açık ve ayrıntılı içerik tenkitlerinin görünürlükleri ve sıklıkları açısından, yazarın ifadesiyle, “sistematik” sayılmayacağını ancak içerik tenkidinin onun hadis tenkidinin önemli bir parçasını oluşturduğunu, onun uygulamalarının onun güçlü bir içerik tenkidi zihniyetine sahip olduğunu gösterdiğini ve her seferinde dile getirmese de hadis tenkitlerini mutlaka arka planda içerikleri de dikkate alarak yaptığını söylemek rahatlıkla mümkündür.

V. Zehebî'nin Bazı *Sahîhayn* Hadislerini Tenkidi Hakkında Eksik ve Hatalı İzah ve Yorumlar

Yazar ez-Zehebî'nin hadis usulünü incelediği bölümde hilafetin Kureyş'te olduğunu ifade eden Buhârî hadisinin⁶¹ ez-Zehebî tarafından tenkidine işaret etmiştir. Buna göre ez-Zehebî hadisin vakıya uygun olmadığını zira hilafetin ez-Zehebî'nin zamanında Kureyş'te olmadığını ifade etmiştir. “Ancak daha sonra rivâyetin nasıl anlaşılacağına dair açıklama yapmıştır. Buna göre hadisin ifade ettiği anlam haber değil (zira belirtildiği üzere durumun böyle olmadığı açıktır), emir olmalıdır.”⁶² Ancak bu anlatı ez-Zehebî'nin sözlerini doğru bir şekilde yansıtmamaktadır. Zira ez-Zehebî “rivâyetin nasıl anlaşılacağına dair açıklama” yapmamış ve hadisin ifade ettiği anlamın emir olması gerektiğini söylememiştir. ez-Zehebî'nin hadisin haber olarak anlaşılmasının vakıya aykırı olduğunu belirttiikten sonraki söz şudur: “Eğer hadis ile anlatılmak istenen haber değil de emir ise, o zaman olabilir [yani mana sorunu ortadan kalkar].”⁶³ Görüldüğü üzere, ez-Zehebî hadisin emir olarak anlaşılmasını bir zorunluluk olarak takdim etmemiş, sadece haber olarak anlaşılmasının bir mana sorunu doğuracağını, emir olarak anlaşılmasının ise doğurmayacağını bir vakıa olarak ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, o söz konusu hadisin işaret ettiği mana sorunundan salim olması için emir olarak anlaşılması gerektiği şeklinde bir

⁶⁰ Muhteva tenkidinin neden az görünür olduğuyla alakalı bu ve diğer bazı etkenler hakkında bkz. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 243-246.

⁶¹ Buhârî, “Menâkıb”, 2.

⁶² Tiyyek, ez-Zehebî ve *Hadisçiliği*, 294.

⁶³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 10/605 (فَإِنْ كَانَ الْمَرَادُ بِالْحَدِيثِ الْأَمْرُ لَا الْحَبَرُ، فَلَعَلَّ)

teville başvurmamış, yazarın belirttiği gibi hadisin kastı “emir olmalıdır” dememiştir. Görüldüğü gibi, söz konusu örnek bir Buhârî hadisinin içerik tenkidine dair oldukça güzel bir örnektir. Ancak ilk olarak, yazar bu örneği paylaştığı yerde bu hadisin bir Buhârî hadisi olduğuna nedense işaret etmez. İkinci olarak, ez-Zehebî’nin içerik tenkidinin ikinci kısmını bir tevil gibi sunmaya çalışır. Üçüncü olarak, konuyu ez-Zehebî’nin bu haberle ilgili verdiği “garib münker” hükmünün içerik tenkidi olarak sayılmasının eleştirisi üzerinden götürür ancak bu hükümden bağımsız bir şekilde, ortada olan bu açık içerik tenkidine vurgu yapmaz. Dördüncü olarak, içerik tenkidıyla alakalı bölümde veya bu bölümün sonunda yer alan ve *Sahîhayn* hadislerine ayrılan alt başlıkta bu örneğe yer vermez/işaret etmez. Son olarak, ez-Zehebî’nin senedi sahih olan veya *Sahîhayn*’da geçen hadisleri içerik yönünden eleştiremeyeceğini farklı vesilelerle tekrar eden yazarın neden en azından bu örnek bağlamında hakkaniyetli davranıp da söz konusu hadisin kaynağını göstererek ez-Zehebî’nin böyle bir hadisi de tenkit edebildiğine dikkat çekmemesi oldukça manidar olup yazarın ne denli güçlü bir ön kabulle hareket ettiğini gayet açık bir şekilde göstermektedir.

Yazarın nesnelliğine gölge düşüren benzer bir yaklaşımı bir Müslim hadisinin ez-Zehebî tarafından tenkidini aktarışında da görmek mümkündür. Rasulullah’ın (sav) öğle ve ikinci namazlarının uzunluğuyla ilgili bir haberi⁶⁴ ez-Zehebî “müshkil” olarak nitelemiş ve işkâlin sebebinin bir cümleyle açıklamıştır. Yazar ise ez-Zehebî’nin söz konusu haberle ilgili “müshkil” nitelemesini nedense kaydetmemiş ancak asıl önemlisi söz konusu hadisin bir Müslim hadisi olduğuna hiçbir suretle işaret etmemiştir.⁶⁵ Üstelik “Zehebî Nezdinde *Sahîhayn*” isimli alt başlıkta Müslim’den, doğrudan içerik tenkidi yapılmayan bazı örneklerle işaret etmekle beraber içerik tenkidinin açık olduğu bu hadise yer vermemesi de yine yazarın maalesef okuyucuyu belli bir istikamete yönlendirmeye çalıştığının bir işaretidir ve bu yönüyle üzücüdür. Zira bir ilim insanı vakiya tarafsız yaklaşmak durumundadır. Yazarın farklı görüşleri ön kabulle itham edip kendisinin bu tür tasarruflarda bulunmasını anlamak güçtür. Yazar “Zehebî Nezdinde *Sahîhayn*” isimli alt başlıkta, yer verdiğimiz son iki hadis gibi, *Sahîhayn*’dan içerik tenkidi açık olan örnekler vermek yerine açık olmayanları seçmiştir. Hemen aşağıda yer vereceğimiz Buhârî’den ve Müslim’den birer hadisin içerik tenkitlerinin tahlilleri de eksik ve hatalıdır.

Buhârî’nin Sahîh’inde geçen bir habere göre Allah Rasülü (sav) bir defasında bir hutbede Kıyamete kadar olacak her şeyi anlatmıştır.⁶⁶ Ancak ez-Zehebî Hz. Peygamber’in (sav) her şeyi anlatması için senelerin gerekeceğini be-

⁶⁴ Müslim, “Salat”, 156.

⁶⁵ Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 444.

⁶⁶ Buhârî, “Kader”, 4.

lirterek ancak en büyük olayları anlatmış olabileceğini kaydetmiştir. Yazar içerik tenkidi bölümünde bu örneği abartılı anlatımın ez-Zehebi tarafından bir kıstas olarak kullanımına örnek olarak sunmuş⁶⁷ ancak “Zehebî Nezinde *Sahîhayn*” isimli alt başlıkta ez-Zehebi’nin söz konusu “rivâyetin sıhhatine dair en ufak bir ima dahi yapmamış” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸ Hâlbuki ez-Zehebi hadisin lafzî olarak anlaşılması durumunda imkânsız bir durumun ortaya çıkacağını belirtmiştir ki bu olumsuz manada tenkittir ve hadisin metin yönünden sıhhatinin “en ufak bir ima” değil, gayet açık bir şekilde eleştirisidir. Öte yandan o, hadisin başka türlü anlaşılması durumunda ise mana sorununun ortadan kalkacağını ifade etmiştir ki bu da olumlu manada tenkittir. Sonuçta, olumlu olsun olumsuz olsun hadisin içeriğine yönelik bu değerlendirmeler hadisin metninin sıhhatinin sorgulanmasıyla alakalıdır ve tenkit kapsamındadır. Ancak yazarın tenkidi reddetmekle özdeşleştiren anlayışı konuya dar bir kılıpla yaklaşılmasına yol açmıştır.

Yazar “Zehebî Nezinde *Sahîhayn*” isimli alt başlıkta Ebu Süfyan’ın Rasulullah’tan (sav) üç tane isteğiyle ilgili Müslim hadisine⁶⁹ yer vermiş ve ez-Zehebi’nin bu hadis hakkında münker demekten başka bir açıklama yapmadığını belirtmiştir.⁷⁰ Ancak bu eksik bir incelemeden kaynaklıdır. Zira ez-Zehebi başka bir yerde Simak isimli râvînin tenkidi bağlamında şunu kaydeder: “Görünen o ki, (hadiste) Ümmü Habibe’yi zikrederek hata yapan odur.”⁷¹ Görüldüğü üzere, ez-Zehebi hadisteki hatanın sebebinin Ümmü Habibe’nin zikredilmesi olduğunun farkındadır ve burada bu noktaya işaret etmiştir. Yazar eğer çalışmasında dikkate almadığı Saîdî’nin araştırmasına göz atsaydı bu bilgiyi kaçırmayıp bu hataya düşmeyecekti. Aslında Saîdî’nin çalışmasını değerlendirdiğimiz yazımızda biz de bu bilgiyi paylaşmıştık. En azından oradan bakılarak burada daha sağlıklı bir bilgi verilebilirdi. *Sahîhayn*’dan verilen bu tür örneklerin sayıca sınırlı olsa da ne kadar kıymetli olduğunu belirtmemize gerek yoktur.

VI. Bir Mukayese İmkânı: Saîdî’nin Araştırmasının Bulguları

Hasan Fevzî Hasan Saîdî’nin *ez-Zehebi ve menhecuhû fî nakdi metni’l-hadisi’ş-şerîf* isimli 732 sayfalık çalışmasının birinci bölümünde ez-Zehebi’nin hayatı, eserleri ve fikirleri, ikinci bölümünde genel manada metin tenkidi konusu ve tarihi gelişimi, üçüncü bölümde ise ez-Zehebi’nin metin tenkidi tatbikatı geniş bir şekilde ortaya konmuş, bu kapsamda onun kullandığı

⁶⁷ Tiyeek, *ez-Zehebi ve Hadîşçiliği*, 443.

⁶⁸ Tiyeek, *ez-Zehebi ve Hadîşçiliği*, 469.

⁶⁹ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 168.

⁷⁰ Yazar kaynak vermemiştir ancak bu bilgi şurada yer alır: ez-Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/137.

⁷¹ ez-Zehebi, *el-Mühezzebe fî’htîşâri’s-Süneni’l-kebir*, thk. Yasir b. İbrahim (Dâru’l-vatan, 1422), 5/2715.

kıstaslar açıklanmış ve önemli bir kısmı gerekçeli olan yaklaşık dört yüz misale işaret edilmiştir. Söz konusu eser ez-Zehebî'nin hayatı, hadisçiliği ve bilhassa metin tenkidi konusunda yazılmış en kıymetli ve emek mahsulü çalışmalardan biri olmasına rağmen maalesef yazar bu esere sadece araştırmasının giriş bölümünde oldukça yüzeysel bir şekilde işaret etmiş ve çalışmasında atıf yapmaktan kaçınmıştır. Eser hakkında geniş bir değerlendirme yazısı kaleme alınmıştır.⁷² Ancak yazar bu yazıya da sadece eleştiri maksadıyla birkaç yerde atıfta bulunmuş, içeriğinden istifade etmemiştir.

Söz konusu yazıda otuz dört tane ayrıntılı içerik tenkidi örneği bulunmaktadır. Yazarın içerik tenkidi bölümünün ilk kısmında, değindiğimiz üzere, sadece on örneğe, tezin genelinde de yine oldukça sınırlı sayıda delaleti açık örneklerle⁷³ yer verdiğini hatırladığımızda ez-Zehebî'nin içerik tenkidi örneklerine toplu bir şekilde bakmak isteyen bir araştırmacının, manidar bir şekilde, yazarın tezi yerine mezkûr değerlendirme yazısına bakmasının çok daha verimli ve faydalı olacağı açıktır. Ayrıntılı bilgi bu yazıda bulanabilmekle beraber burada fikir vermesi için, yazarın tezinde bulunmayan, birkaç önemli hususa çok kısaca işaret etmek istiyoruz.

Zehebî'nin Bahira kıssasının tenkidi fevkalade dikkat çekicidir. O birçok farklı zaviyeden eleştirilerini yöneltmiş ve ne denli dikkatli bir tenkitçi olduğunu adeta ispatlamıştır. Uzunluğundan dolayı hepsini buraya alamayacağımız bu eleştiriler özetle Hz. Ebu Bekir ve Bilal'in yaşlarının uygun olmayışı, ağacın gölgesinin bulutun gölgesinden dolayı kaymaması gerektiği, bu hadiseyi anlatmaya çok fazla sebep varken meşhur olmaması, sonraki hayatlarında Hz. Peygamber'in (sav) ve Ebu Talib'in bu olay yaşanmamış gibi hareket etmeleri (Allah Rasulü'nün (sav) ilk vahyi aldığı anda bu olayı hatırlayarak korkmaması, Ebu Talib'in de bir daha O'nu (sav) Şam'a göndermemesi gerekirdi) ve sufilerin sözlerine benzeyen bazı ifadeler içermesidir.⁷⁴ Sadece bu örnek bile ez-Zehebî'nin dikkatini ve muhakeme gücünü ortaya koyarken ve onun ayrıntılı açıklamalar yapmadığı diğer birçok durumda nasıl bir zihnî altyapıya sahip olduğunu görmemizi sağlarken yazarın bu önemli örneğe içerik tenkidi bahislerinde yer vermemesi ve takdir etmemesi düşündürücüdür. Yine, bu yazıda ez-Zehebî'nin akıl kıstasını kullandığı beş örnek bulunmakta olup hadisçilerin akla mesafeli olduklarına dair iddiaları tashih bağlamında bu örnekler oldukça önem arz etmektedirler.⁷⁵ ez-Zehebî'nin "Kalp bunun mevzu olduğuna şehadet eder." şeklindeki eleştirisi de belli bir kıstası kullanmadan sezgisel yolla

⁷² Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi".

⁷³ Yazarın delaleti açık örnekler yerine bilhassa tartışmalı gördüğü örnekleri tercih ettiğine işaret etmiştik.

⁷⁴ Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi", 155.

⁷⁵ Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi", 149, 154-155.

tenkidine bir örnektir.⁷⁶ Son olarak ez-Zehebî'nin Mîzânü'l-İtidâl'de "Kendisinin sika olmadığını gösterecek şekilde münker haberler aktardı"⁷⁷ ve "İmran b. Ebân'ın kim olduğu bilinmez. Aktardığı hadis onun zaafına delalet etmektedir"⁷⁸ gibi ifadeleri onun rivâyetlerinden hareketle râvîleri değerlendirdiğine dair verilerdir.⁷⁹ Yazarın ez-Zehebî'nin ricâl eserlerinde isnad tenkidi yaptığı iddiasının tashihi noktasında bu örnekler anlamlı ve önemlidir.

VII. Sonuç

Yaptığımız inceleme, söz konusu tezin ez-Zehebî'nin hadis tenkidinden ziyade biyografisini ağırlıklı olarak ele aldığını, hadis tenkidini ise sadece ricâl tenkidi (yazar bunu hatalı olarak isnad tenkidi olarak niteler) ve içerik tenkidi üzerinden tetkik ettiğini, ancak bunun sonucu olarak ez-Zehebî'nin isnad tenkidi ve lafız yönünden metin tenkidinin müstakil olarak tahlil edilmediğini göstermiştir. Yazar tezinde asıl konuyla ikincil derecede önemli pek çok bahse uzunca yer ayırmış, fakat içerik tenkidi bölümünü oldukça kısa tutmuş, üstelik bu bölümde delaleti açık olan örneklerden ziyade tartışmalı örnekler yer vermiştir. Yazarın çok daha öncelikli olarak tetkik etmesinde büyük fayda olan ancak ihmal etmiş olduğu bir diğer başlık râvî tasarruflarıdır. ez-Zehebî'nin râvî tasarruflarına dair beyanlarının toplanması ve incelenmesi oldukça faydalı ve gerekli bir çalışma olacaktır.

Yazarın çalışmasında ciddi bir ön kabulle hareket ettiğinin çarpıcı bir misaline kısaca işaret etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. ez-Zehebî "Allah'ım Kays kabilesini zelil kıl, onların zilleti İslâm'ın izzetidir." şeklindeki bir haberi 'cidden münker' olarak nitelemiştir. Hadisçi olmayan bir kişi bile böyle bir haberin sorunlu olduğunu zira İslâm'ın izzetinin herhangi bir kabilenin veya milletin zilletine bağlı olmadığını, ayrıca bir kabilenin tümüne böyle bir bedduanın yapılmasının İslâm'ın öğretileriyle bağdaşmayacağını rahatlıkla söyleyebilir. Ancak yazara göre "onun içeriği bu şekilde tenkit ettiği çıkarımını yapmak isabetli değildir nitekim ez-Zehebî de açık bir gerekçe göstermemiştir."⁸⁰ Yani, ez-Zehebî bu bariz mana sorununu açıkça dile getirmediği için böyle bir tenkit yapmış olamaz ve verdiği münker hükmünün bu durumla bir alakası

⁷⁶ Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi", 156.

⁷⁷ ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl*, 1/161.

⁷⁸ ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl*, 1/405.

⁷⁹ Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi", 150. Bu örnekler onun içerik tenkidi yaptığına değil, rivayetlerden (sened ve metin) hareketle cerh tadil değerlendirmesi yaptığına işaret olup zaten ricâl eserlerinin mantığı da buna dayanmaktadır.

⁸⁰ Tiyek, *ez-Zehebî ve Hadisçiliği*, 376.

yoktur.⁸¹ Yine, yazara göre ez-Zehebî'nin mevzu hadis tanımının “külli kaide-lere aykırılığı” içermesi bir yöntem işareti olarak kabul edilmemelidir.⁸² Bu veriler yazarın sahip olduğu ön kabule göre eldeki verileri yorumladığının açık ve dikkat çekici işaretleridir.

Yazarın ilgili kaynaklara atıf yapma ve bu kaynaklardaki bilgilerden istifade konusunda seçmeci yaklaşımı ve bu kapsamda konuyla yakından alakalı bazı araştırmaları göz ardı etmesi, ikna edici örnekler yerine tartışmalı örneklerle öncelik vermesi, farklı görüş sahiplerinin fikirlerini olduğundan farklı sunması, bazı bilgileri okuyucuyla eksik veya hatalı bir şekilde paylaşması (ör. *Sahîhayn* hadislerinin tahlilinde olduğu gibi) çalışmada güçlü bir ön kabulün etkisini açıkça göstermiş olup maalesef bu durum çalışmanın ilmî seviyesini düşürmüş, yazarın nesnelliğini gölgelemiş ve ulaştığı sonuçları tartışmalı kılmıştır. Ayrıca önemle belirtmemiz gerekir ki eğer Saîdî'nin kıymetli araştırması elimizde olmasaydı yazarın ez-Zehebî'nin içerik tenkidi uygulamalarına dair eksik bıraktığı çok sayıda ve her biri son derece değerli örneklerin pek çoğundan herhalde haberdar olamazdık ve yine hatalı bilgi verdiği yerleri de tashih edemezdik. Çalışmada temel bazı hadis kavramlarının karıştırılması, hadis tenkit yönteminin hatalı ve eksik tasviri, çalışmanın özgünlüğünün ve alana katkısının ortaya konamaması, bu kapsamda ilgili alan yazının titiz bir tetkikinin sunulmaması, birçok örnekle alakalı hatalı değerlendirmeler yapılmış çalışmanın diğer bazı zayıf yönleridir.

Bu yazımızda mezkûr çalışmayı genel hatlarıyla bilhassa içerik tenkidini ilgilendiren kısımları üzerinden değerlendirmeye çalıştık. Ancak yazımızın sınırlarından dolayı değerlendirilmesini ve düzeltilmesini gerekli gördüğümüz daha birçok hususu ele almamız mümkün olmamıştır. Merakla beklediğimiz bir çalışmanın ez-Zehebî'nin tenkitçiliğini hakkıyla yansıtamamış olması üzücü olmakla beraber gelecekte bu ve benzeri konularda daha başarılı çalışmaların yapılacağına olan inancımızı da ifade etmek isteriz.

“ez-Zehebî ve Hadisçiliği Adlı Eser Üzerine Tenkidî bir Nazar”

Özet: Güçlü tenkitçiliğiyle tanınan meşhur muhaddis ez-Zehebî'nin hayatı ve hadisçiliği ülkemizde ve yurtdışında pek çok derinlikli araştırmaya konu olmuştur. 2024 senesinde tamamlanan *Memlükler Dönemi Âlimi ez-Zehebî ve Hadisçiliği* başlıklı doktora tezi de bu çalışmalardan birisidir. Bu tetkikte söz konusu çalışmada hadis tenkidinin gelişimi, ez-Zehebî'nin içerik tenkidi ve bazı *Sahîhayn* hadislerinin tenkidıyla ilgili yapılan tahliller eleştirel bir bakış açısıyla tetkik edilecektir.

Atıf: Mehmet Ali ÇALGAN, “ez-Zehebî ve Hadisçiliği Adlı Eser Üzerine Tenkidî bir Nazar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XXIII/1, 2025, 45-67.

Anahtar Kelimeler: Hadis, ez-Zehebî, Metin Tenkidi, İçerik Tenkidi.

⁸¹ Yazar ez-Zehebî ve İbn Hacer'in bu hadisle ilgili olarak başka eserlerinde teferrüd ve senedde kopukluğa da işaret ettiklerine değinmiştir ancak bu kusurlar sözü edilen mana sorununa ilave kusurlardır. Örneğin ‘münker cidden’ hükmünü sadece seneddeki kopukluğa bağlamak doğru olamaz.

⁸² Tiyek, ez-Zehebî ve Hadisçiliği, 440.